

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

**НАУКОВА СПАДЩИНА ПРОФЕСОРА
С.В. СЕМЧИНСЬКОГО І СУЧАСНА ФІЛОЛОГІЯ**

**Збірник наукових праць
Частина друга**

Київ
Видавничо-поліграфічний центр
“Київський університет”
2001

ПРО ПОХОДЖЕННЯ І СМИСЛ ТЕРМІНА *ВНУТРІШНЯ ФОРМА МОВИ*

Поняття внутрішньої форми мови (ВФМ), як і поняття внутрішньої форми слова (ВФС), зародились у мовознавстві досить давно. Грунтовна теоретична розробка першого з них належить Вільгельму Гумбольдту (XVIII ст.), а другого – Олександрові Потебні (XIX ст.). І хоч обидва ці поняття були лінгвістам переважно відомі, вони у своїй більшості їх усяляко обминали. Не останню роль тут відіграв той факт, що «вчення про внутрішню форму у В.Гумбольдта, А.Марті, О.О.Потебні, Г.Г.Шпета, П.О.Флоренського звичайно відчуває своєю складністю і туманністю. Поняття внутрішньої форми тягне за собою широкий філософський контекст і лінгвістика відмовляється від цього терміна, так само як і від продумування філософського підґрунтя своїх термінів»¹. Не відзначається однорідністю і подальша теоретична розробка вчення про ВФМ. В історії філософії мови за даними В.Г.Вариної налічується аж шість напрямків інтерпретації цього феномена: енергетичний (В.Гумбольдт), етнопсихологічний (Г.Штейнталь, В.Вундт), етимологічний та еволюційно-психологічний (О.О.Потебня), логіко-філософський (А.Марті, Г.Г.Шпет), індивідуально-естетичний (К.Фосслер) та гносеологічний (Л.Вайсгербер)². Подібне розмаїття підходів свідчить про багатогранність і складність самого явища ВФМ. Гадаємо, що сучасному загальному мовознавству вже зараз варто розпочати поглиблене освоєння цієї теоретичної спадщини і визначити ті корисні думки й підходи, які могли б посприяти вивченню суто мовних явищ. Але розпочинати ці поглиблені студії доцільно з першовитоку, тобто зі з'ясування сутності ВФМ так, як це поняття розумів його автор.

Вільгельм Гумбольдт побудував свою концепцію мови на основі окремих положень німецької класичної філософії, одним із представників якої він і сам був. І хоч його традиційно вважають насамперед кантіанцем, цю його концепцію доцільніше було б розглядати в контексті філософської системи його сучасника – Георга Гегеля, на що свого часу вказував іще Г.Г.Шпет³. Г.Гегель, як відомо, постулю-

© *Пилип Селігей, 2001*

вав тотожність буття та мислення і тому розглядав реальний світ як проявлення ідеї (поняття, духу), а історію – як процес пізнання абсолютною ідеєю самої себе. Один з важливих постулатів його вчення полягає в тому, що в основі всіх явищ природи й суспільства (в тому числі й мови) лежить «абсолютна ідея» – духовне і розумове начало.

Не важко помітити, що концепція духу мови у В.Гумбольдта виявляє велику долю подібності до згаданого гегелівського вчення: як абсолютний дух проявляє себе в реальності, так і дух мови проявляється в самій мові. Так само як реальність, за Г.Гегелем, – результат діяльності абсолютного духу, так і в В.Гумбольдта матеріально виражені мовні форми – результат діяльності духу мови. Дух мови, виражаючись за допомогою матеріального звука в устах мовців, створює мову за законами певного глибинного принципу, який визначає всю її своєрідність. Цей принцип і є тим, що В.Гумбольдт називав *внутрішньою формою мови*. «Мова є ніби зовнішнім проявом духу народів, – їхня мова є їхній дух і їхній дух є їхня мова. Мова не мертвий продукт виробництва, а саме виробництво»⁴. Отже, вважали В.Гумбольдт і його послідовники (неогумбольдтіанці), своїм джерелом мова має не індивідуальну свідомість, а абсолютний дух. ВФМ трансцендентальна (зовнішня) індивідуальній свідомості, вона її скеровує та визначає.

Про те, що В.Гумбольдт услід за Г.Гегелем історію, як і мову, також визнавав результатом діяльності абсолютного духу, свідчать такі його слова: «Проявлення людської духовної сили, яке різною мірою і різними способами відбувається протягом тисячоліть на просторі земної кулі, є вищою метою всього руху духу, кінцева ідея, котра повинна впливати з всесвітньо-історичного процесу»⁵. Звідси стає зрозумілою його методологічна вимога вивчати мову в тісному зв'язку з духовним життям людини, а саме у зв'язку з його свідомістю, мисленням та культурою: «Мова... всіма найтоншими нитками свого коріння зрослася... з силою національного духу, і що сильніший вплив духу на мову, то закономірніший і багатший розвиток останньої. В усьому своєму строгому сплетінні вона є лише продуктом мовної свідомості нації, і тому на головні питання про початки і внутрішнє життя мови <...> взагалі неможливо належно відповісти, не піднявшись до погляду духовної сили і національної самобутності»⁶.

Таким чином, джерело мови, за В.Гумбольдтом, – жива діяльність людського духу, єдиної енергії народу. Мова є головною діяльністю цього духу, у мові він виявляє, матеріалізує себе; і за історією

мови можна простежити історію духовного розвитку людства. Дух не створив мову раз і назавжди, а живе в ній, продовжуючи творити її далі. Тому з цього погляду мова не статичне явище, не скам'яніла система, не мертвий продукт, а реальний процес, живе породження, вічна діяльність.

Поняття ВФМ, як його розумів В.Гумбольдт, можна прояснити й тоді, коли згадати, як німецький учений конкретно уявляв породження мови. Цей процес відбувається в момент поєднання думки зі звуком. При цьому спочатку і звук і думка вичленюються з безформної, аморфної субстанції, потім вони перетворюються відповідно в артикульований звук і мовне поняття, і, нарешті, обидві сутності поєднуються у слові, проникаючи одна в одну. Якраз у цьому мовному синтезі й виявляється феномен ВФМ. «Ця цілком внутрішня і чисто інтелектуальна частина мови і складає власне мову»⁷; саме за допомогою цієї форми різні народи втілюють у мові свої думки і почуття, тому «мова насичена переживаннями попередніх поколінь і зберігає їх живе дихання»⁸.

На важливість принципу ВФМ у концепції німецького вченого потім не раз указували коментатори й дослідники його теоретичної спадщини: «називати мову роботою духу тим більш правильно, що взагалі буття духу можливе лише в діяльності і як діяльність. Її мета – розуміння. Постійність і однаковість у роботі духу спрямовані на те, аби піднести артикульований звук до вираження думки», вони і складають форму мови⁹; «формою мови, за Гумбольдтом, є синтез окремих мовних елементів у своїй духовній єдності. Форма кожної мови знаходиться у нерозривному зв'язку з духовними нахилами народу, який говорить цією мовою, і є неповторним індивідуальним утворенням»¹⁰. ВФМ не можна спостерегти безпосередньо, вона залишає свої сліди в зовнішніх формах мови, розгортаючись у звуках, значеннях, смислах, лексиці та граматиці: «внутрішня форма знаходить собі вираження, але не має своєї постійної зовнішності»¹¹; «за цією концепцією, кожний, навіть маленький мовний елемент не може виникнути без наявності наскрізного для всіх її частин принципу форми»¹². Разом з тим своєрідність ВФМ слід відрізнити від своєрідності зовнішньої форми – звукової, граматичної, лексичної.

Внутрішня форма кожної мови по-особливому членує, класифікує навколишній світ у лексиці та в граматичних категоріях, унаслідок чого постає певна мовна картина світу. Проте, стверджує В.Гумбольдт, картина ця не є дзеркальним відображенням світу, не є його

копією, а є його *інтерпретацією*. Кожна мова являє собою оригінальний світогляд. Мови не просто по-різному позначають одну й ту саму реалію, але подають її різне, специфічне бачення. «Слово не еквівалент чуттєво сприйнятого предмета, а еквівалент того, як він був осмислений мовотворчим актом у конкретний момент винайдення слова. Саме тут – головне джерело розмаїття виражень для одного й того ж предмета. <...> Воістину мова являє нам не самі предмети, а всього лише поняття про них, самостійно створені духом у процесі мовотворчості»¹³. Загалом гумбольдтівське вчення про ВФМ не тільки простежує взаємозв'язок між культурою, свідомістю та мовою, але й наочно показує чому мовні дані можна використовувати як джерело й інструмент для з'ясування первісних станів духу, тобто прадавніх світоглядів.

Інший важливий аспект проблеми ВФМ полягає в тому, що слід з'ясувати, чому і В.Гумбольдт і О.О.Потебня вживали термін *внутрішня форма*. Чому *форма* і чому *внутрішня*? Відповідь на це питання вимагає врахування філософських теорій про категорії змісту й форми взагалі, і про категорії мовних змісту й форми зокрема.

Феномен внутрішньої форми як такої досліджувався філософією здавна – ще до часів В.Гумбольдта. Цієї проблеми торкалися Платон, Плотін, Данте Аліґ'єрі, Дж.Бруно, А.Шефтсбері¹⁴. У їхніх вченнях намітилося розуміння внутрішньої форми як *певного принципу, який формує, організує все суще і зокрема зовнішні форми речей*. Хід міркувань цих філософів був приблизно такий. Зовнішні форми речей не відзначаються постійністю і протягом часу існування вони зазнають помітних змін. Але в будь-якій речі поряд із змінним має бути і щось незмінне, і тому в структурі речей можна виділити вічний, більш-менш стабільний принцип, який дістав назву внутрішньої форми. Якщо речі зовні змінюються, то їхня внутрішня форма лишається незмінною.

Як ілюстрацію до такого розуміння внутрішньої форми можна навести приклад звичайного будинку. Зовнішня форма будинку – це його зовнішній вигляд, яку можна сприйняти органами чуття – побачити. Внутрішня форма будинку – це розроблений архітектором проєкт, за яким він був побудований. Будинок може бути зруйнованим, і тоді зникне його зовнішня форма, але внутрішня форма будинку все одно залишиться, адже вона зберігається, по-перше, на кресленні, а, по-друге, вона може бути втіленою в інших будинках, зведених за тим самим проєктом.

Сказане цілком справедливе і щодо слова. Протягом багатьох віків функціонування в мові слово може змінитися до невпізнання: відчутних фонетичних змін зазнає звукова оболонка слова – тобто його зовнішня форма; істотно може змінитися й значення цього слова. Та незважаючи на ці зміни, ВФС (його походження, етимон) лишається незмінною. Як приклад наведемо історію слова *стіл*. Форма давньоруського періоду *столь* через занепад кінцевого редукованого *ь* і закономірний перехід *o* → *i* перетворилася на сучасну *стіл*. Лексичне значення від первісного «те, що постелене; підстилка» через метонімію за суміжністю в просторі змінилося на «те, на що постеляють» і далі розвинулося до «предмет меблів у вигляді широкої горизонтальної пластини на ніжках». У цьому слові, таким чином, з плином часу змінилися і звуковий склад, і лексичне значення, натомість його внутрішня форма нітрохи не змінилася.

Взаємозв'язок категорій змісту і форми далі поглиблено розроблявся знову ж таки в німецькій класичній філософії. Так, І.Кант розрізняв *матерію* – розмаїття чуттєвого досвіду, і *форму* – те, що певним чином синтезує, уніфікує це розмаїття. Г.Гегелю належить теза про взаємозумовленість цих двох категорій, і щоб її прояснити, він запровадив третю категорію – *зміст*, яка охоплює собою і форму і матерію. Найголовніше ж те, що *матерія стає змістом лише будучи оформленою*¹⁵. Оскільки термін *матерія* пізніше був замінений виразом *зовнішня форма*, то нині є підстави говорити про подвоєння форми, про два її види: форма і міститься в змісті і водночас являє собою щось зовнішнє до нього. У першому випадку форма зближується до поняття структури – внутрішньої організації змісту, а в другому випадку вона виявляється як спосіб матеріального існування і вираження змісту.

Розрізнення зовнішньої та внутрішньої форм досить чітко проступає в мистецьких творах. О.О.Потебня наводить приклад зі сфери образотворчого мистецтва – скульптуру: «це мармурова статуя (зовнішня форма) жінки з мечем і вагами (внутрішня форма), яка представляє правосуддя (зміст)»¹⁶. Іншими словами, у скульптурі розрізняються *матеріал*, з якого вона зроблена (мармур або бронза, камінь, гіпс), тобто зовнішня форма, *ідея-образ* – те, що зображається, тобто зміст, і *внутрішня форма* – конкретні обриси та заглиблення, власне те, що робить зі звичайного шматка безформного матеріалу мистецький витвір, художню скульптуру. Отже, основна функція внутрішньої форми – втілювати художній зміст у нехудожній матеріал.

Те саме можна сказати і про літературний твір. У ньому поряд із суто змістовими (тема, фабула, ідея) і суто формальними (стиль, мова, ритм, зображально-виражальні засоби – зовнішня форма) категоріями виділяють також *змістово-формальний* елемент. Такою змістово-формальною категорією, або внутрішньою формою художнього твору, є його *сюжет*. Змістовою категорією сюжет твору є тому, що він являє собою послідовність подій, зображених у творі, а формальною тому, що ця послідовність організує, спрямовує і реалізує зміст та ідею самого художнього твору. При цьому хронологічна, «реальна» послідовність подій може бути однією, але в творі вона може порушуватися, так що в тексті наступні події передують минулим. Таке трапляється, коли, скажімо, розв'язка передує експозиції («Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного), або коли спершу показуються дії, в яких виявляється характер головного героя, а потім відтворюються ті умови, в яких цей характер сформувався («Мертві душі» М.В.Гоголя). Таким чином, не тільки зміст впливає на форму, але й форма активно впливає на зміст, у чому й полягає взаємозв'язок та єдність цих категорій.

Не слід забувати, що й О.О.Потебня особливо підкреслював тісну спорідненість мови та мистецтва, адже в основі і слова, і мистецького твору, вважав він, лежить певний художній образ. Виведені на матеріалі мови структурні, функціональні та історичні закономірності цілком природно можна поширити й на мистецькі твори. Якщо слов'янська філологія традиційно вивчала, як зі слова розгорталися давні ритуальні дії та цілі обряди, то О.О.Потебня натомість досліджував зворотний процес – як сюжет згортається до мотиву, мотив до приказки, фразеологізму, а зрештою і до слова. Кожне слово, за О.О.Потебнею; є потенційною метафорою, а ВФС слугує не тільки джерелом створення нових слів, але й основою образності самої мови та художності літературного твору. Доречно в цьому зв'язку згадати, що й вихідне гумбольдтівське поняття ВФМ теж зародилося не де інде, як у мистецькому контексті. При аналізі твору Й.В.Гете «Герман і Доротея», В.Гумбольдт відзначає, що мистецтво, відображуючи «зовнішні форми» світу, створює «внутрішні форми для людини»¹⁷.

Оскільки на позначення звукового складу мови термін *матерія* нині ніким не вживається, а натомість формою називають виключно звукову оболонку слова, опускаючи при цьому визначення *зовнішня*, то слово *форма* в терміні *внутрішня форма слова* призводить до плутанини, неясності. У декого виникає питання: «до чого тут форма,

коли це явище вочевидь семантичного порядку?» Коли О.О.Потебня вживав термін *внутрішня форма слова*, то прикметником *внутрішня* він, напевно, і хотів протиставити цю внутрішню форму слова формі зовнішній, тобто фонетичній оболонці слова. А слово *форма* в цьому терміні підкреслює ту внутрішню семантичну форму (вигляд, оболонку), на базі якої з'являється, а потім починає розвиватись і функціонувати лексичне значення. Виходить, отже, що явище ВФМ, як і явище ВФС, належить водночас і плану мовного вираження, і плану мовного змісту. Вона – явище і формальне і семантичне, або, коротше кажучи, явище формально-семантичне.

¹Бибихин В. В. Принцип внутренней формы и редукционизм в семантических исследованиях // Языковая практика и теория языка. – Вып. 2. – М., 1978. – С. 60–61;
²Варина В. Г. Внутренняя форма как феномен языковой деятельности // Моск. пед. ин-т иностр. языков: Сб. научн. трудов. – Вып. 186. – М., 1982. – С. 20–23; ³Шнет Г. Внутренняя форма слова. – М., 1927. – С. 33; ⁴Там само. – С. 13; ⁵Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984. – С. 46; ⁶Там само. – С. 47; ⁷Там само. – С. 103; ⁸Там само. – С. 82; ⁹Шнет Г. Цит. Праця. – С. 14; ¹⁰Постовалова В. И. Язык как деятельность: Опыт интерпретации концепции В.Гумбольдта. – М., 1982. – С. 123; ¹¹Шнет Г. Цит. Праця. – С. 80; ¹²Рашишвили Г. В. Вильгельм фон Гумбольдт – основоположник теоретического языкознания // В.Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984. – С. 8; ¹³Гумбольдт В. Цит. праця. – С. 103; ¹⁴Див. Бибихин В. Цит. праця. – С. 52–53; ¹⁵Гегель Г. Сочинения: В 14 т. – Т. 5. – М.–Л., 1939. – С. 540; див. ще Кураев В. И. Форма и содержание // Филос. энциклопедия: В 5 тт. – Т. 5. – М., 1970. – С. 383–386; ¹⁶Потебня А. А. Мысль и язык. – К., 1993. – С. 124; ¹⁷Звегинцев В. А. О научном наследии Вильгельма фон Гумбольдта // В.Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984. – С. 358.